

La aromânii din localitatea Grabova (Greava) din Albania. Observații sociolingvistice

Nistor BARDU

1. Titlul de mai sus evocă, pentru cunoscători, titlurile unor lucrări apărute la sfârșitul secolului al XIX-lea și în primele decenii ale secolului al XX-lea, când călători și cercetători români s-au deplasat la frații lor aromâni din Peninsula Balcanică pentru a-i cunoaște la ei acasă și pentru a informa apoi publicul din România despre starea lor etnolingvistică și socială. Era în perioada când statul român deschisese, de câteva decenii (mai exact, din 1864), școli și biserici pentru aromânii din Balcani, instituții care funcționau însă în condiții vitrege de cele mai multe ori, și când în România se formase o opinie publică deosebit de favorabilă românilor balcanici¹. Ne gândim în acest sens la operele călătorilor-autori I. Nenițescu (1895), Constantin N. Burileanu (1906) sau Tache Papahagi (1920). După exemplul lor, dar și al altor cercetători români și străini, precum Gustav Weigand (Weigand 1892, apud Capidan 1931: 3; Weigand 1894–1895; Weigand 1910), Th. Capidan (1931), Al. Rosetti (1929)², Petru Neiescu (1997), Adrian Turculeț (2003), Thede Kahl (2006) și alții, am făcut și noi călătorii de studii la aromânii din Albania, în special pentru a aduna date de la fața locului despre grupul lingvistic al moscopolenilor, un grup distinct de aromâni³, despre care am publicat până în prezent o serie de studii și articole⁴.

Denumirea generică de *moscopoleni* este de natură livrescă, grupul în sine fiind alcătuit din aromânii care locuiau în trecut în satele *Grábova* (în graiul locului, *Gręáva*⁵), *Nícea*, *Lúnca* (alb. *Llënga*), *Șipsca* și din fosta metropolă *Moscopole*, situate în munți, la vest de șoseaua care leagă orașele Pogradec (*Pogradëf*) și Korçë (*Curçëáya*, *Curçëáo*, în aromână), din partea de est a sudului Albaniei. După localitățile de origine, ei își spuneau, și își mai spun și azi, *grăvén* (sau *grabovár*^l),

¹ Vezi, în acest sens, Gheorghe Zbucnea (1999: 45–67), pentru acțiunile întreprinse după 1959 de Comitetul Macedoromân de la București, devenit apoi Societatea de Cultură Macedoromână, pentru sensibilizarea opiniei publice din statul român nou constituit.

² Al. Rosetti i-a vizitat pe fărșeroții din Albania în perioada imediat următoare stabilirii lor în România, în Cadrilater.

³ Din punct de vedere lingvistic, observații despre grupul moscopolean face Th. Capidan (1931: 120–124; 1932: 18), fără să aprofundeze însă problema. Informații despre originea și ocupațiile moscopolenilor, ca și o prezentare pe larg a graiului ne oferă Nicolae Saramandu (1972: *passim*; 2003: 27; 2004: 87–88).

⁴ Cf. Bardu 1993: 38–44; Bardu 2004b; Bardu 2005a; Bardu 2005b: 276–286. De asemenea, multe referiri la grupul lingvistic al moscopolenilor se găsesc în Bardu 2004a.

⁵ I. Nenițescu (1895: 448) notează *Grava* alături de *Voscopol*, *Nicea*, *Pogradef*. Împreună, aceste localități ar fi avut atunci 8150 de locuitori aromâni.

niçòt, *link'òt* sau *längár*⁶, *şipscár*⁷ și *moscopolén* sau *voscopolén* (după pronunția aromânească *Voscopole* a denumirii oficiale albaneze *Voskopojë*, pentru Moscopole. În afară de Moscopole, oraș curat aromânesc altădată, faimos în secolul al XVIII-lea pentru bogăția și cultura sa, care, după prădarea și devastarea lui în 1788 de către bandele de musulmani din zonă, în ultima parte a secolului al XVIII-lea a început să fie populat și de etnici albanezi (cf. Nenițescu 1895: 343), toate celelalte patru localități menționate au fost locuite totdeauna numai de aromâni și au rămas în întregime aromânești până în zilele noastre. În timpul regimului comunist, în deceniul al VI-lea, când a început industrializarea socialistă, și mai ales după căderea comunismului, mulți moscopoleni și-au părăsit localitățile natale pentru a se stabili în orașe, unde condițiile de trai erau ceva mai bune. De exemplu, în perioada 2003–2007, localitatea Șipsca s-a depopulat aproape complet, ajungând de la 20 de case locuite în 2003, la doar 3, în 2007.

2. Interesat de graiul moscopolenilor, am făcut patru călătorii de documentare în Albania, în anii 2003, 2004, 2007, 2008. În special, am urmărit să facem cercetări la moscopolenii *grăvén*, deoarece în satul lor, *Grëáva* (Grabova), fost oraș înfloritor și vestit în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea ca și Moscopole, Șipsca, Lunca, Nicea, Gramoste, nu a ajuns nici unul din autorii menționați *supra*, deși au călătorit în Albania, în regiunea respectivă, uneori chiar în apropiere. Constantin N. Burileanu a vizitat Moscopole, Șipsca, Nicea și Lunca și probabil că de la moscopolenii de aici a preluat informațiile despre Grabova cuprinse în *Dela Româniî din Albania* (Burileanu 1906: 53, 75–76, 134–135). În mod direct, a cunoscut grabovenii (*grăvén* [n.n.]) veniți în localitatea Poiani, menționând că s-a putut înțelege mai bine cu ei decât cu fărșeroții (Burileanu 1906: 269), dar recunoaște că în satul Grabova nu a ajuns din cauza drumului anevoios care ducea până acolo⁶. Tache Papahagi (1920) a ajuns la Korcë, dar itinerarul său din această zonă nu a cuprins nici una dintre localitățile în cauză. Th. Capidan (1931: 31–33) a vizitat doar Moscopole și Șipsca, despre Grabova menționând doar că, împreună cu Moscopole, Șipsca, Nicea și Lunca, a fost cândva un oraș înfloritor⁷ și că graiul din toate aceste foste orașe este graiul aromânilor orășenizați din Albania, care, la origine, au fost tot fărșeroți. Mai târziu, în anii comunismului, cercetătorul Emil Petrovici a ajuns doar până la Llënga (Lunca) și Moscopole (Petrovici 1970: 53–55), iar Petru Neiescu (1997: 14) nu a fost interesat să-i ancheteze în mod special pe moscopoleni, cercetările sale oprindu-se doar asupra graiurilor aromânilor din vecinătatea acestora, respectiv Curceaua (Korcë), Pleasa de Sus, Bigliști⁸. Thede

⁶ „Grabova este singura comună românească dintre Tomor și lacuri și munții Galicița-Morava pe care n'am putut-o vedea. Cu toate că nu e prea departe de Dușari, mi-ar fi trebuit vreo 5–7 ore ca să ajung la ea deoarece trebuia să [sic!] un munte mare și destul de anevoios de traversat” (Burileanu, 1906: 134).

⁷ Alături de aceste nume, Petru Neiescu (1997), menționează și Bitcuchi, așezat la sud de Moscopole.

⁸ Din partea de vest a Albaniei, anchetele sale au privit Tirana, Stan Carburnara, Shqepur, Poian. Totuși, autorul a cules texte dialectale din Moscopole, după cum precizează în „Introducere” (Neiescu 1997: 14).

Kahl a vizitat ceea ce a mai rămas din Lunca (Llënga)⁹, dar până la Greava (Grabova) nu a ajuns.

Așadar, prezența noastră la Grabova în august 2003¹⁰ și după aceea, în septembrie 2007 și septembrie 2008, a fost prima a unui cercetător român în acest sat aromânesc (*rămănesc*, în graiul local) din munții din jumătatea de sud a Albaniei.

3. Există două sate cu numele oficial de Grabova: *Grabova A* și *Grabova B*, ambele situate județul Gramsh, la nord de râul Devol. Cel aromânesc (*rămănesc*) este *Grabova A* (în denumirea oficială, *Grabova Siper*, ceea ce înseamnă „Grabova de Sus”). Celălalt, *Grabova B* (în denumirea oficială, *Grabova Posht* „Grabova de Jos”), este locuit de etnici albanezi de confesiune musulmană și de aceea aromânii din Grabova *rămănească* îl numesc *Greáva o Túrcu*.

Grabova A (*Greáva rămănească*, cum îi mai spun aromânii) se află în munți, la capătul unui drum șerpuitor, tăiat în rocă sfârâncioasă, reparat relativ recent, care leagă orașul Gramsh de satele dinspre muntele Valamare (*Válea Mări*, în graiul *rămănesc*). Drumul, cu multe serpentine amețitoare, trece prin satele albaneze Kodovjiat, Mbulçar, Taragjini, Grabova B, Kurata și urcă în continuare spre *Shëna Premte*¹¹, capătul de linie al autobuzului. Drumul nostru lasă însă *Shëna Premte* (*Stâvinereğa*), care azi se numește Lenia, undeva în dreapta. De aici înainte, drumul devine foarte accidentat, aproape impracticabil cu automobilul pe cei câțiva kilometri care mai sunt până la Grabova A (Grabova de Sus). Numai o mașină cu dublă tracțiune și foarte robustă, precum jeepul Toyota¹², poate urca pe serpentinele mărginite de prăpăstii amețitoare pentru a ajunge până la capăt. La Grabova aromânească însă poți ajunge și pe jos, pe la Stâvinerea (Lenia), unde cobori din autobuzul (cărui albanezii și aromânii îi spun *furgón*) venit de la Gramsh și de unde ieși pieptiș muntele dinspre nord, care separă cele două localități. Este un fel de potecă-drumeag, bătătorită de săteni și animalele lor de povară și croită pe partea dreaptă a pantei destul de puțin înclinate a muntelui, pe care mergi cu mari eforturi timp de o oră și jumătate, două ore¹³. Există și o cale mai ușoară, printr-o trecătoare

⁹ În 2003, la Llënga (*Lunca*), mai erau doar 6 case locuite, după cum am aflat la Pogradec de la link'otul Lambi Jovan Kokoneshi. Astăzi, conform informațiilor oferite de un grăvean, pe nume Prokop Kokoneshi, care deține acolo un mic local comercial, există 7 case locuite.

¹⁰ Noi am vizitat Greava pentru prima dată în 1989, în timpul regimului comunist, dar, din cauza stricteții de atunci și ca urmare a rugămintii celor care ne-au primit în casele lor (unchi, mătuși și veri primari), nu am putut nota mai nimic la fața locului.

¹¹ *Shëna Premte* este traducerea în albaneză a denumirii aromânești *Stâvinereğa* „Sfânta Vineri”, ceea ce arată că această comună, în a cărei administrație se află Grabova, a fost locuită cândva de creștini, foarte probabil de aromâni. Autoritățile albaneze au schimbat însă vechea denumire, bine încetățenită în graiul aromânilor din Greava, cu *Lenia*, denumirea oficială de azi.

¹² Cu o asemenea Toyota, aparținând grăveanului Todi Buzo, am călătorit în septembrie 2007 și în septembrie 2008, când am fost că convins numai un automobil robust, cu dublă tracțiune, ar putea merge pe acest drum fără să se avarieze foarte serios.

¹³ Am mers la Greava pe acest drum în august 2003, alături de colegul conf.univ.dr. Stoica Lascu, de la Facultatea de Istorie și Științe Politice a Universității „Ovidius” din Constanța, într-o zi caniculară, când am simțit că ne pierdem răsuflarea de atâta efort. Am înțeles astfel de ce niciun cercetător român nu s-a încumetat până atunci să călătorească spre această așezare aromânească.

care taie muntele dinspre Shëna Premte, lăsând în dreapta și stânga două stânci uriașe, numite de localnici *Șcămbili di Greáva* „stâncile mari din Greava”¹⁴, care nu mai este circulată de multă vreme, din cauza căderilor de pietre care au făcut în trecut victime printre trecători.

La capătul drumului însă, eforturile sunt răsplătite cu prisosință, căci satul aromânesc Greava este așezat într-un foarte pitoresc amfiteatru natural. Coamele de munți (*dënurⁱ*) din jur, cu puțină vegetație, din care se impune prin înălțime *Komián* (pe hărțile oficiale albaneze, Kamje: 1652 m), situat la vest, lasă între ele un fel de căuș, pe pereții căruia se află așezate casele oamenilor. Acest căuș are două deschideri, una la răsărit și una la sud. Prima deschidere este o vale împădurită cu pini și zadă, la capătul căreia se vede vârful dominant al muntelui *Válea Mări* (Valamare: 2373m). Dinspre acest munte curge râul căruia grăvenii îi zic chiar așa: *Pău di Válea Mări* sau *Pău de la Șápa di Válea Mări*¹⁵ (*șápă* „ferăstrău”), râu în care se varsă multele pâraie și fire de apă care izvorăsc de prin mai toate părțile și care fac adesea ca terenurile mai joase ale satului să mustească tot timpul de apă. A doua deschidere este spre sud, prin trecătoarea dintre cele două stânci uriașe și înfricoșătoare, *Șcămbili di Greáva*, menționate *supra*.

Casele, cățarate pe pantele acestui amfiteatru natural de o frumusețe aspră, sunt construite din piatră, liantul tradițional fiind ceamurul (*láspi*). Pentru rezistență, zidurile sunt întărite cu brâie (*bráni*) din lemn de zadă (*đádă*). Sunt acoperite cu un fel de țigle sau mai degrabă dale, din ardezie, de culoare gri, numite *plôç* (alb. *plloçë*), destul de neregulate ca dimensiuni și mai groase decât plăcuțele de ardezie obișnuite cu care sunt acoperite casele în alte părți ale Europei. De aceea, culoarea dominantă a construcțiilor și a satului întreg, când privești de la înălțime și de la o anumită distanță, este griul. Doar acoperișul școlii și al dispensarului, reparate de curând, sunt din țiglă ondulată roșie.

Numărul caselor locuite (unele case au rămas nelocuite după emigrarea familiilor care le locuiau) a crescut de la 44 în 2003, la 60 în 2008. Ele sunt grupate, după familiile înrudite (neamuri) care le locuiesc, în cartiere (mahalale, în aromână *măhălăđ*), numite azi cu termenul albanez *lagjie* (pl. *lagjet*) „cartier”, urmat de numele neamului respectiv: *Lagja o Bardelári*, *Lagja o Buđelári*, *Lagja o Čacalári*, *Lagja o Čucelári*, *Lagja o Nișcolári*, *Lagja o Paçolári*, *Lagja o Trușelári*¹⁶. Într-un asemenea cartier, de la o casă la alta se ajunge pe ulițe cotite, foarte înguste, numite de localnici *cpáli*, altădată cu caldarâm, acum doar pline de pietre, pe care nu pot trece decât persoane în șir, oile și vitele de povară. Toate aceste denumiri, împreună cu altele din sat și din împrejurimi, precum *La Púpa*, *La Papaláza*, *La Čáca*, *La*

¹⁴ Termenul albanez *shkëmb* „stâncă, stană, bolovan de piatră (geol. masiv)” (cf. DARFSR, s.v.) a intrat cu același sens și în graiul aromânilor din Albania. Vezi și DDA, s.v. *șcămbă*.

¹⁵ Precizăm că, în graiul grăvenilor, consoana lichidă *r*, cu vibrații apicale, se pronunță, ca *r* velar, ca la fărșeroții din Albania, redat în transcriere fonetică prin litera grecească *ro*: *P, p*. Vezi în text *infra*.

¹⁶ Pentru a denumi pe membrii unei familii sau ai unui grup de familii înrudite care poartă același patronim, în graiul aromânilor moscopoleni se întrebuițează sufixul colectiv *-lári* de origine turcă, adăugat patronimului respectiv. Astfel, toți care poartă numele de familie *Truși*, *Buđo*, *Bárdi*, *Nișcu*, *Páço*, *Čuço*, *Čáca* devin în graiul moscopolean *Trușelári*, *Buđelári*, *Bardelári* etc.

Pînti, La Iâni Gógu, Căcôpu o Fágu, La Trúștea o Bózo, La Cpiúți, La Páđe a Páu, La Páđe di Mučâpⁱ, La Căpu ali Gáje¹⁷, servesc și pentru orientarea localnicilor în sat și în jurul lui, în activitatea și comunicarea lor cotidiană.

4. Din Grabova A (aromânească), aromânii au plecat în mai multe rânduri, fără ca localitatea să fi rămas vreodată complet părăsită, așa cum s-a întâmplat cu Grabova B (Grabova Posht), care, conform memoriei colective, în trecut a fost și ea populată cu aromâni¹⁸. Prima depopulare masivă s-a petrecut către sfârșitul secolului al XVIII-lea, când orașul Grabova a împărțit soarta Moscopolei și a celorlalte orașe aromânești (Șipsca, Lunca, Nicea), ajunse la o înflorire economică invidiată de albanezii musulmani din jurul lor (Hoxha 1998: 52, 56–58). Atunci vor fi părăsit Grabova, alături de marii comercianți ai locului, și părinții lui Andrei Șaguna, care au ajuns în cele din urmă în Imperiul Habsburgic, în orașul maghiar Miskolc¹⁹. Apoi, în anii interbelici, începând din 1931, mulți grabovari emigrează spre Elbasan și Lushnjë. În 1933, 15 familii din sat au emigrat în România, unde au fost colonizați în Cadrilater, și apoi, în 1940, în satul Nisipari din județul Constanța, de unde mai târziu au plecat în mare parte spre orașele apropiate (Medgidia, Ovidiu, Constanța)²⁰. O altă emigrare importantă s-a petrecut începând din 1950, când autoritățile comuniste au început să-i caute pe meșterii din Greava, Lunca, Nicea, Șipsca pentru a construi obiectivele industriale din Korçë, Pogradec, Gramsh, Elbasan, Tirana (Hoxha 1998: 62; DB, TB).

După o statistică făcută la fața locului cu subiectul Todi Buzo și cu alți consăteni ai săi, aromânii din Grabova ar număra azi aproximativ 300 de suflete, care trăiesc în cele 60 de case locuite. Cei plecați în orașe, după 1950 (1952, 1954), cf. DB, la Gramsh și în special la Elbasan, consideră că în sat n-au mai rămas decât cei mai săraci și mai leneși și cei care aveau interdicție să părăsească localitatea. O astfel de interdicție a suferit subiectul nostru Dhori Bardhi (DB), care a trebuit să locuiască într-o casă din afara satului, ca un fel de paria, pentru motivul că era fiu de chiabur (alb. *kulak*). După căderea comunismului, au plecat din nou mai multe familii în orașe, dar satul nu s-a depopulat atât de mult precum celelalte localități moscopolene menționate *supra*. Probabil că au vrut să plece și alții și nu au avut posibilități financiare să o facă, dar cei rămași la Greava muncesc azi din greu pentru a-și câștiga existența.

Ocupațiile lor de bază din prezent sunt creșterea oilor, agricultura, câtă se poate face în relieful foarte denivelat al satului, și exploatarea lemnului din pădurile din apropiere. Mulți dintre ei cunosc meseria de *marangoz* (tâmplar) și de zidar,

¹⁷ Numele de cartiere și de locuri din *Greava*, pe care noi le-am obținut la fața locului, ca și alte informații referitoare la Grabova, se regăsesc și în lucrarea monografică a lui Meçan Hoxha, *Grabova, e bucura me arumunë* „Grabova, frumoasa [localitate] cu aromâni” (Hoxha 1998).

¹⁸ Documente turcești menționează că aceasta din urmă, în 1431–1432, era părăsită (cf. Hoxha 1998: 8).

¹⁹ Aici se va naște viitorul mitropolit Andrei Șaguna, mare personalitate a românilor transilvăneni din secolul al XIX-lea. Pentru mai multe date despre părinții lui Andrei Șaguna, cf. Diamandi 1940: 14–24.

²⁰ Grăvenii de azi spun că atunci ar fi plecat toți din Greava, dar că pe cei rămași i-au ținut pe loc, între altele, ideea că nu aveau cui să lase în grijă biserica satului, cu hramul Sfântul Nicolae, mândria arhitectonică a tuturor grabovarilor pe care i-am cunoscut.

moștenire de pe vremea când Greava era un mare oraș, iar meseriile erau în plină înflorire²¹. Pășunatul oilor se practică individual sau în asociație de 3–4 proprietari. Cei care se ocupă în mod individual își aduc turmele acasă de la pășunat în fiecare seară. Ceilalți și-au amenajat stâne pe platourile din munții din apropiere și le pasc cu rândul toată vara. Laptele este valorificat la cășăria din sat, numită cu termenul *baxho* (< alb. *baxho* „cășărie”; vezi și DDA, s.v. *báĝu*). Oile se mulg până către sfârșitul lunii august, după care laptele care se mai poate mulge este folosit de fiecare acasă. Conform estimărilor subiecților anchetați (DP, TP), în Greava există azi cam 3000 de oi. Pentru ele, membrii în putere ai familiei cosesc toată vara și fac provizii importante de iarbă, pe care o poartă de pe munte cu catării (*múști*, în graiul locului < alb. *mushkë*, cf. DDA, s.v.) sau cu caii (cai mici, de munte), pe samare, și o orânduiesc în căpițe în curți. Alături de oi, mulți țin pe lângă casă și câte o vacă, două. Pentru a-și întreține animalele care le asigură în cea mai mare parte alimentația, grăvenii muncesc din zori și până seara târziu. Ziua, ulițele înguste și întortocheate ale satului sunt pustii. Din când în când, câte un adult sau un copil mână din spate o vită. Cei care nu sunt cu oile, la iarbă sau după lemne, în pădure, robotesc în curțile îngrădite în așa fel că nu poți privi din drum la ce se întâmplă în interiorul lor. Unii mai au și stupi, mierea fiind, de asemenea un produs alimentar bine-venit pentru hrana grăvenilor. Pentru realizarea cherestelei, după ce buștenii au fost tăiați în așa fel încât să poată fi purtați de catări sau de cai acasă, folosesc ferăstraie electrice, care nu pot fi întrebuințate decât între anumite ore, când este curent electric. În trecut, erau mai multe ferăstraie acționate de forța apei (*șápă cu apă*), dar azi în sat mai există doar unul singur, al cărui proprietar este Spiro Stefan Paço, în vârstă de 60 de ani. Cheresteaua este vândută mai ales la Gramsh, orașul de reședință al județului în administrația căruia se află Greava.

Există și bărbați tineri care sunt plecați la muncă în Grecia, unde sunt plătiți mai bine și de unde aduc bani acasă, de mare ajutor pentru familiile din care fac parte. Numărul lor, în 2008, era de 20. Vara, aproape toți vin acasă timp de o lună pentru a-și ajuta familiile la cosit și la strânsul fânului pentru iarnă (TB).

Din cauza muncii grele și a eforturilor continue, care nu încetează decât în timpul iernii, grăvenii au fețele puternic marcate de riduri, ceea ce îi face să pară mai vârstnici decât sunt în realitate. Un bărbat de 50–55 ani pare ca unul de 65–70. Par că s-au resemnat cu această viață foarte dură din care nu văd posibilități de ieșire. Totuși, ceva speranțe într-un trai mai bun au început să apară. Todî Buzo, un întreprinzător îndrăzneț și poate puțin utopic, a făcut în sat primele investiții private după prăbușirea economiei comuniste. A construit mai întâi o cășărie, care valorifică laptele produs de gospodăriile individuale, a pus școlii acoperiș nou și a construit și un mic dispensar pentru comunitatea satului. Cea mai îndrăzneată idee economică a sa a fost însă construirea unui hotel pe un mic platou situat în imediata apropiere a satului. Este un hotel de tip „Alpin”, căutat de grăvenii emigrați care se întorc să-și revadă satul natal, de amatorii de peisaje pitorești, aflate cât mai departe de

²¹ Dintre meseriile de odinioară practicate la Greava, în afara celor rămase până azi (tâmplar și zidar) menționăm: fierari, armurieri, argintari, vopsitori, samargii, croitori etc. (cf. Hoxha 1998: 21). O dovadă că Greava a fost în trecut un oraș important o constituie realitatea că, până în 1946, în fiecare miercuri, aici s-a ținut târg (*pázári*), la care veneau să-și procure mărfuri oameni din mai toate satele de albanezi din jur (cf. DB).

civilizația orașelor. Turisții vin atât din Albania (oameni de afaceri, politicieni etc.) cât și din străinătate, prin agenția internațională de turism „Aventurier”. Albanezii vin mai cu seamă pentru a-și satisface o mare plăcere specifică, aceea de a mânca un miel la proțap, pe care îl cumpără de la săteni (intermediarul fiind hotelierul) și de a bea rachiu de fructe făcut de localnici din prune, coarne și alte poame care se fac aici, la 1300 m altitudine. Intenția întreprinzătorului, mărturisită nouă, a fost ca prin această investiție să salveze satul de la depopularea lui completă. După exemplul său, și alți grăveni, deocamdată puțini la număr, au început să revină în sat, să-și revendice proprietățile de dinainte, pentru a-și construi case noi, în care își petrec verile. Unul dintre ei este Thanasi Vasil Thano, care locuiește la Elbasan (din 1959), dar care s-a întors la Greava și și-a construit o casă pe locul care a aparținut înainte familiei sale. Așadar, turismul, deocamdată aflat la început, ar putea fi o soluție pentru a depăși greutățile în care trăiesc azi grăvenii. Următorul proiect este construirea unei microhidrocentrale în apropierea satului, care poate valorifica potențialul energetic al apelor din zonă.

Tot datorită intervențiilor lui Todi Buzo, a început reparația bisericii Sf. Nicolae a satului, recunoscută ca un monument de arhitectură și pictură bisericească²². Grăvenii povestesc cu mândrie cât de frumoasă a fost altădată biserica lor, pentru care, spun legendele locului, grăvenii nu și-au părăsit satul natal (vezi nota 20). Cealaltă biserică, *Stăvîneră*, se află în locul unui fost cartier al localității, care a dispărut prin părăsirea și ruinarea caselor.

Deși timpul le este mai tot ocupat și nu au vreme de pierdut, grăvenii sunt amabili cu un străin, mai ales dacă este vorbitor al graiului lor. Despre România știu că demult au plecat din Greava mai multe familii și că unii dintre ei au rude mai apropiate sau mai depărtate acolo. Unii mai tineri ar dori ca statul român să-i recunoască drept români și să le ofere documente care să le permită să călătorească lesne în țara noastră²³. Deși călătoresc frecvent în Grecia, care îi consideră greci vlahofoni, aceștia nu se simt prea bine în țara lui Homer. În contactele avute cu românii din România, aflați și ei la muncă în Grecia sau Italia, precum și în alte state ale Europei occidentale, ei și-au dat seama că graiul lor seamănă mult (*s'uidusești mûltu* „se potrivește mult”) cu cel al românilor, dar recunosc că nu au stat prea mult în preajma lor, pentru a realiza cât de mare este asemănarea între cele două rostiri²⁴.

²² Deși practicarea religiei a fost interzisă în 1967, cele două biserici din Greava, Sf. Nicolae (*Ay Nicóla*) și Sf. Vineri (*Stăvîneră*), nu au fost demolate, ci au fost folosite în alte scopuri. De pildă, biserica Sf. Nicolae a fost întrebuițată de cooperativa agricolă a satului ca magazie de cereale. În 1989, când am vizitat-o prima dată, biserica mai păstra ceva din stucatura originală a coloanelor pridvorului, a căror răsucire amintea de coloanele bisericii mănăstirii Curtea de Argeș din România.

²³ Asemenea doleanțe și-au manifestat și alți aromâni din Elbasan, Tirana, Korçë, Pogradec, Divjaka etc., mai ales persoane în vârstă de până în 40 de ani, și în mod special tineri care au studiat în România, care împărtășesc sentimentul românității, dar care se văd ținuți la marginea ei, după terminarea studiilor și întoarcerea lor acasă.

²⁴ Alta era situația în anii 1960, când Petru Neiescu i-a vizitat pe aromânii din Albania în vederea realizării *Micului atlas...* și când a constatat că toți aceștia „au conștiința originii lor comune cu a noastră, și cei mai mulți dintre ei, în special oamenii mai în vârstă, au și sentimente naționale românești. Mulți dintre ei mă întrebau cu repoș de ce nu îi ajutam, de ce îi lăsam să se piardă fără a întreprinde nimic în sprijinul lor” (Neiescu 1997: 27). Asemenea repoșuri ne-au fost adresate și nouă în anii 2000, în timpul anchetelor efectuate la Greava.

5. Aromânii din satul Greava se declară *rumun* (termenul albanez pentru etnonimul *român*, cf. DARFSR, s.v.) la recensămintele oficiale. În sat își vorbesc fără jenă graiul aromânesc străbun, pe care însă îl presară frecvent cu elemente lexicale albaneze. De multe ori, în timpul unei conversații, o dau, fără să-și dea seama, pe albaneză. Când doresc să comunice mai repede, vorbesc de la început în albaneză. În albaneză vorbesc și în prezența unui etnic albanez, care vine prin sat cu vreo treabă. Deși familii întregi de albanezi nu au intrat încă în Greava, în ultimii ani, pentru a evita căsătoriile cu rude prea apropiate (între veri de gradul I, II sau III) din cadrul comunității, tinerii bărbați grăveni au început să-și caute neveste printre fetele albaneze din satele din jur, de la Lenia (Stâvinerea), de exemplu. Acestea sunt fete de *buctârⁱ* sau *bâctârⁱ*²⁵, adică de albanezi musulmani, cum sunt toți azi în Stâvinerea și în celelalte sate de pe drumul dintre Gramsh și Greava, dar care învață destul de repede graiul aromânesc al familiei în care au intrat. Situațiile de bilingvism create în acest fel îi fac pe grăveni să se exprime tot mai des în albaneză, chiar dacă nu-și uită graiul nativ și rezistă încă asimilării.

6. Numele satului, Grabova, este, după cum arată și rezonanța sa fonetică, de origine slavă. În bulgară, există termenul *забѣр* „Carpinus betuluis” (cf. BEP, s.v.), provenit din v.sl. **grabъ*, devenit, prin disimilație, încă din perioada protoslavă, **grabъ* și **gabъ*, forme regăsite în toponimul bulgăresc *Gabrovo*. În sârbă există cuvântul *gräba* „carpen” (cf. DSR, s.v.), o formă mai apropiată de numele Grabova. Se pare că strămoșii aromânilor graboveni și-au însușit acest toponim de origine slavă, deoarece au ajuns aici după ce slavii au trecut și au trăit o perioadă în aceste locuri²⁶. Pronunția *Grăva* poate fi o formă adaptată la sistemul fonetic al aromânei timpurii, foarte aproape de protoromână, în care *b* și *ɥ* în poziție intervocalică au dispărut (ILR 1969: 211). Pentru terminația *-(o)va*, frecventă în denumirile de locuri din sudul Albaniei, nu avem însă o explicație satisfăcătoare.

Graiul aromânesc vorbit azi în Greava este, în general, graiul moscopolean, identificat și descris de Nicolae Saramandu în *Cercetări asupra aromânei vorbite în Dobrogea* (1972). Totuși, așa cum am arătat în 2003: 188–189, există trăsături care individualizează vorbirea din fiecare sat moscopolean.

În vocalism, vocala *á* se aude ca *â* în pluralul adjectivului *mari* (*mâpi*): *fâcôpⁱ mapⁱ, fêti mapⁱ* și nu ca *ă* (*mărⁱ*), ca în alte graiuri aromânești, ceea ce constituie o particularitate a graiului moscopolean²⁷. În general, diftongii *ěá* și *ǫá* se pronunță ca *e* deschis (*ě*) și *o* deschis (*ǫ*): *fětă* „fată”, *sěpă* „seară”, *hǫpă* „sat” *nǫpțea*²⁸. U final

²⁵ Termenul este derivat din alb. *bukë* „pâine, aluat din pâine, pită”, cf. DARFSR, s.v. *buk*.

²⁶ „Pe baza analizei toponimelor din munții Pind a lui Weigand [...] care stabilea un substrat slav în numele aromâne mai noi, poate fi explicat faptul că regiunea a aparținut mai întâi slavilor și apoi aromânii s-au stabilit în fostele regiuni slave” (Kahl 2006: 104). Opinia lui Weigand, citată de Tede Kahl, este susținută de numele satelor Lunca, Nicea, Șipsca, locuite în exclusivitate de aromânii moscopoleni, ca și de numeroasele toponime de rezonanță slavă din regiunea Pogradec-Korçë și din alte regiuni ale Albaniei.

²⁷ Alte observații și considerații cu privire la *á*: *á*, la Bardu 2004a: 72.

²⁸ Vezi și observațiile noastre asupra graiului aromânesc din Șipsca (Bardu 2004b: 190–191). Fenomenul a fost semnalat de Capidan (1931: 181, 185–186) și pentru fărșeroți. Cf. și Saramandu

nu se aude după *m*: *am* „am”, *nâdzém* „mergem”, *nâ scâldám* „ne scâldam” etc., ceea ce constituie o altă caracteristică a graiului moscopolean (cf. Saramandu 1972: 329–340; Saramandu 1984: 429).

În consonantism, trăsătura care particularizează graiul din Greava față de celelalte graiuri moscopolene (din Lunca, Nicea, Șipsca și Moscopole) este rostirea velară a lui *r* (*ρ*): *aúpsu* „urs”, *líspu* „lanț, lánțug”, *ráu* „râu”, *sâcápă* „secară” etc. Se știe că această pronunție este specifică fărșeroșilor din Albania, iar dintre cei veniți în România, fărșeroșii originari din localitatea albaneză Pleasa (azi, la Palazu, sat-cartier al Constanței, și la Pipera, lângă București) sunt aceia care îl rostesc pe *r* cu vibrații velare sau uvulare. La moscopolenii din Ovidiu, Nicolae Saramandu (1972) nu a înregistrat această rostire, pe care noi am notat-o la toți grăvenii pe care i-am anchetat. Pronunția în cauză poate fi un indiciu important pentru originea fărșerotă a grăvenilor, confirmând părerea lui Th. Capidan (1931: 116 sqq.), care a crezut că, în general, aromânii orășeni, care nu pronunțau pe *r* cu vibrații velare sau uvulare, la origine tot fărșeroși au fost. Trebuie să precizăm însă că moscopolenii, în general, și grăvenii, în special, sunt de multă vreme sedentari, în comparație cu fărșeroșii, pe care, în parte, Petru Neiescu (1997: 18–19, 30–31 și urm.) i-a găsit încă pendulând cu turmele după pășunat.

Ca fenomene fonetice, în graiul grăvenilor este foarte frecventă metateza. Astfel, ei pronunță *alcâsésucu* față de *alâxésucu* (DDA, s.v.); *alțânám*, față de *anălțám* (DDA, s.v. *anălțu*); *așpâtám* față de *aștâptám* (DDA, s.v. *aștêptu*); *-ntur*, față de *-ntru* (DDA, s.v.): *ntur mână* „în mână” etc.

În morfologie, în flexiunea nominală, remarcăm formarea genitiv-dativului cu particula *o*, care îndeplinește rolul articolului hotărât proclitic *al*^u „lui” din alte graiuri aromânești (cf. Caragiu Marioțeanu 1975: 222–223, Saramandu 1984: 439–440) *câsa o Nisi* „casa lui Nisi”; *âl' dzâșu o Tôdi* „i-am spus lui Todî”.

În flexiunea verbală ne-a atras atenția în mod deosebit realizarea perfectului compus al verbului *mop*^u nu cu forma feminină a participiului *murită*, ci cu forma feminină a adjectivului *mort*: *móptă*: *Vasili ápi móptă* „Vasili a murit”. Ar putea fi vorba de o acomodare semantică a formei adjectivale cu aceea o formei feminine a participiului, specifică în general aromânei (Caragiu Marioțeanu 1975: 249; Saramandu 1984: 454).

În ceea ce privește lexicul, am remarcat intrarea în fondul principal lexical a tot mai multe cuvinte albaneze, care sunt întrebuițate în locul celor moștenite în grai, ilustrative în acest sens fiind numele de rudenie: *bábi* (< alb. *babi* < tc. *baba*, cf. DDA, s.v.) pentru *tátă*, *dái* (< alb. *dajë*) pentru *lálă* „unchi”; *nănă* (< alb. *nënë*) pentru *mámă* etc.²⁹, care sunt folosite tot mai des.

1972: 62, 64. Asemenea identități fonetice ne îndeamnă să credem că, la origine, probabil că moscopolenii, în general, și grăvenii, în special, sunt tot fărșeroși (vezi *infra*).

²⁹ Pentru mai multe exemple, cf. Bardu 2005: 705. Și moscopolenii veniți în România foloseau frecvent, în alternanță liberă, *bábi* pentru „tată”, *dái* pentru „unchi (din partea mamei)”, *gági* pentru „unchi (din partea tatălui)”, chiar și *nănă* pentru „mamă”, ceea ce ne face să credem că, fiind de multă vreme sedentari în localitățile lor de origine din Albania, ei au intrat mod natural în contact lingvistic cu majoritarii albanezi din jur, de la care au împrumutat o serie de lexeme (vezi și Capidan 1931: 207; Capidan 1932: 169–177).

Dintre numele de familie, cele mai frecvente sunt *Bárdhi, Búzo, Cúco, Cănuți, Níșcu, Trúși, Tháno, Verúși*. Dintre cele de botez, menționăm, ca nume bărbătești: *Andóni, Crísto, Aímo, Dópi, Yáni, Yópyi, Lámbpi, Nísi (Aionís), Pandéli, Pípo, Spípo, Sotíri (Sotipák'i), Oemístocle, Oomái, Vang'éli* etc.; nume femeiești: *Dimítpra, Margaríta, Mapía, Naúnca, Pandópa, Papaşk'ivía, Oomaiða, Viólța*. Originea grecească a celor mai multe dintre acestea este evidentă.

În încheierea acestor rânduri, putem să afirmăm că aromânii moscopoleni din Grabova (Greava) se constituie azi ca o realitate extrem de interesantă din punct de vedere istoric, lingvistic și etnografic. O echipă complexă de cercetători ar putea evidenția aspecte de mare interes științific ale acestei mici lumi, despre care nu știm cât va mai rezista asimilării.

Bibliografie

- Bardu 1993: Nistor Bardu, *Un grai aromânesc din Dobrogea*, în „Analele Științifice ale Universității «Ovidius»”, Secțiunea Filologie, tom IV, p. 38–44.
- Bardu 2004a: Nistor Bardu, *Limba scrierilor aromânești de la sfârșitul secolului al XVIII-lea* (Cavalioti, Daniil, Ucuta), Constanța, Ovidius University Press.
- Bardu 2004b: Nistor Bardu, *Observații asupra graiului aromânesc din localitatea Șipsca (Albania). Aspecte fonetice*, în vol. *Spațiul lingvistic și literar românesc din perspectiva integrării europene*, Iași, Editura Alfa, p. 185–193.
- Bardu 2005a: Nistor Bardu, *Elemente lexicale albaneze în graiul de astăzi al aromânilor moscopoleni din Albania*, în Gabriela Pană Dindelegan (coord.), *Limba română. Structură și funcționare*, București, Editura Universității din București.
- Bardu 2005b: Nistor Bardu, *Trăsături ale graiului moscopolean în limba scrierilor aromânești din secolul al XVIII-lea* (în limba macedoneană), în vol. *Зборник на труднови од меународиот научен симпозиум „Власите на Балканот”*, Skopje, p. 276–286.
- БЕР: *Български етимологичен речник*, tom I, А–З, Издтелство на Българската Академия Науките, 1971.
- Burileanu 1906: Constantin N. Burileanu, *Dela Români din Albania*, București, Lito-Tipografia C. Motzătzeanu.
- Capidan 1931: Th. Capidan, *Fărșeroții*, în „Dacoromania”, VI, p. 1–210.
- Capidan 1932: Th. Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân. Studiu lingvistic*. București, Imprimeria Națională.
- Caragiu Marioțeanu 1975: Matilda Caragiu Marioțeanu, *Compendiu de dialectologie română*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- DARFSR: Renata Topciu, Ana Melonashi, Luan Topciu, *Dicționar albanez–român. Fjalor shqip–rumanisht*, Iași, Polirom, 2003.
- DDA: Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân*, București, Editura Academiei, 1974.
- Diamandi 1940: Sterie Diamandi, *Oameni și aspecte din istoria aromânilor*, București, „Cugetarea”.
- DSR: Mile Tomici, *Dicționar sârb–român (A–L)*, Timișoara, 1998.
- Hoxha 1998: Meçan Hoxha, *Grabova e bukura me Arumunë*, f.l.
- ILR 1969: *Istoria limbii române*, vol. II, București, Editura Academiei.
- Kahl 2006: Thede Kahl, *Istoria aromânilor*, București, „Tritonic”.
- Neiescu 1997: Petru Neiescu, *Mic atlas al dialectului aromân din Albania și fosta Republică Iugoslavă Macedonia*, București, Editura Academiei Române.
- Nenișescu 1895: I. Nenișescu, *Dela Români din Turcia Europeană*, București, Institutul de Arte Grafice Carol Göbl.

- Papahagi 1920: Tache Papahagi, *La Românii din Albania*, București, Tipografia Nicolae Stroilă.
- Petrovici 1970: Emil Petrovici, *Consoane rotunjite în graiurile aromâne din Albania*, în *Studii de dialectologie și toponimie*, București, Editura Academiei Române, p. 53–55.
- Rosetti 1929: Al. Rosetti, *Cercetări asupra graiului românilor din Albania*, în „Grai și suflet”, vol. IV, fascicula I, p. 1–83; fascicula II, p. 377–380.
- Saramandu 1972: Nicolae Saramandu, *Cercetări asupra aromânei vorbite în Dobrogea*, București, Editura Academiei Române.
- Saramandu 1984: Nicolae Saramandu, *Aromâna*, în *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, Scrisul Românesc, p. 423–476.
- Saramandu 2003: Nicolae Saramandu, *Studii aromâne și meglenoromâne*, Constanța, Ex Ponto.
- Saramandu 2004: Nicolae Saramandu, *Romanitatea orientală*, București, Editura Academiei Române.
- Turculeț 2003: Adrian Turculeț, *Aspecte ale situației sociolingvistice a aromânilor din Albania*, în vol. *Limba și literatura română în spațiul etnocultural dacoromânesc și în diaspora*, Iași, Editura Alfa.
- Weigand 1892: Gustav Weigand, *Von Berat über Muskopoljje nach Gjordscha*, în „Globus”, nr. 61.
- Weigand 1894–1895: Gustav Weigand, *Die Aromunen. Ethnographisch–philologisch–historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo–Romanen oder Zinzaren*, Leipzig, Johann Ambrosius Barth.
- Weigand 1910: Gustav Weigand, *Die Aromunen in Nordalbanien*, în „Jahresbericht des Institut für rumänische Sprache”, XVI, p. 193–212.

Subiecți

- Dhionis Paço (DP), 42 ani, marangoz, agricultor; locuiește în Grabova.
- Dhori Bardhi (DB), 73 ani, zidar, agricultor; până la 60 de ani a locuit în Grabova; în prezent locuiește la Elbasan.
- Todi Buzo (TB), 45 ani, om de afaceri; locuiește la Grabova și la Elbasan.

Chez les Macédo-Roumains de Grabova (Greava) d’Albanie

Bien des Macédo-Roumains qui ont peuplé au long du temps exclusivement les villages de *Şipsca*, *Grabova*, *Nicea*, *Lănga (Lunca)*, ont quitté leurs localités pendant la dictature communiste et, surtout, après la chute de ce régime, passée à l’aube des années 1990. À savoir, pendant les années 2003–2007, le village *Şipsca* tout près de *Moscopole*, a été presque complètement dépeuplée, le bilan concernant la régression du 20 maisons habitées en 2003 à 3 en 2007.

C’est pas une situation pareille avec la localité Grabova (Greava, dans le patois), où il y a à présent 60 habitations (face à 44, en 2003) où vivent environ 300 hommes.

Notre recherche, déroulé sur terre, contient des renseignements concernant ce village, les habitants et leur occupations, leur situation sociolinguistique, aussi bien de la manière dans laquelle le patois macédo-roumain natif s’actualise de nos jours.

Constanța, România